
O nekim osobinama karlovačke zvijezde

Andrej Žmegač

Institut za povijest umjetnosti, Zagreb

Izvorni znanstveni rad - UDK 725.96 (497.5 Karlovac)
711.7 (497.5 Karlovac)

5. lipnja 1996.

Ovom bismo prilikom obratili pozornost na neke aspekte karlovačke povijesne jezgre, dobro poznate *zvijezde*. Podsjetit ćemo tek usput da je na neizgrađenome prostoru između Kupe i Korane, nedaleko od njihova sutoka, godine 1579. otpočelo podizanje nove tvrđave-grada. Kao što je bilo i zamišljeno, postupno je nastala pravilna šesterokutna bastionska tvrđava s pravokutnom mrežom ulica, odnosno blokova. Dakako da smisao nastanka Karlovca treba tražiti u regionalnom okruženju, dakle, u situaciji onoga prostora koji je nazivan "ostacima ostataka" Hrvatske i njegovu odnosu spram susjednih zemalja, zatim u rasporedu ostalih utvrda koje na prostoru od Varaždina do Senja podiže austrijska vojna vlast u sklopu Granice; bitne su i sličnosti i razlike Karlovca spram tih drugih utvrda, njegov neposredan smještaj među rijekama, i niz drugih važnih odnosa. U ovome prilogu, međutim, nećemo procjenjivati te "lokalne" aspekte, već ćemo pokušati vrednovati model Karlovca s obzirom na cjelokupni europski kontekst, a to je tema koja, zasigurno, zaslužuje daljnju razradu. Pritom nećemo nastojati niti precijeniti, ali niti podcijeniti značenje karlovačkih glavnih obilježja.

Model karlovačke tvrđave-grada autor smješta u kontekst srodnih planiranih gradova podizanih sredinom i u tijeku druge polovice 16. stoljeća (Villefranche-sur-Meuse, Vity-le-François, Rocroi, Palmanova), te predlaže određenje da je riječ o prvome sasvim pravilnome poligonalnome gradu s planiranom shemom blokova. Upozorava potom na osebujan odnos urbane sheme i fortifikacijskoga pojasa u Karlovcu, gdje središnji trg nije izravno povezan ni s jednim bastionom kao ni s vratima, što je iznimna pojava kod planiranih gradova. U tome smislu pretpostavlja stanovito manirističko htijenje u izradbi projekta. S obzirom na navedeno rješenje, ističe različitost prema vrlo sličnom gradu Nové Zámky, u kojemu je središte bilo izravno povezano s gradskim vratima te s dvama bastionima.

Svojedobno takav je model bio uobičajen, moglo bi se reći standardan, jer su se srodni obrasci pojavljivali u traktatima o arhitekturi, a slične su tvrđave bile i ostvarivane. No koje bi pobliže bilo mjesto Karlovca među njima, posebno s obzirom na razmjerno rano doba njegova nastanka?

Pogledamo li povijest planiranih i pravilnih urbanih shema uopće, vidjet ćemo kako su se pojavljivale od samih početaka civilizacije. Ta su pak načela u renesansi integrirana s možda najkarakterističnijom težnjom u prostornim shvaćanjima toga doba, s težnjom k centralnosti. Od 15. stoljeća tako su tipične sheme za planirane gradove predviđale pravilan poligonalan oblik, dakle, takav kojemu su svi vrhovi jednako međusobno udaljeni i jednako udaljeni od središta, u tome je središtu redovito trg, te obično radijalnu odnosno radijalno-koncentričnu organizaciju ulica. Iz onoga doba potječe i pojam idealnoga grada¹, kako su se njime

¹ O tome npr. S. Giedion, *Raum, Zeit, Architektur*, Zürich-München, 1984, str. 56-59.

služili tvorci tih nacрта, misleći pritom na prostornu, geometrijsku pravilnost svojih urbanih zamisli². Nije posve jasno je li od samoga početka bitnu ulogu u stvaranju tih shema imala i potreba utvrđivanja, no postupno je fortifikacijski pojas postao njihov samorazumljiv dio. Potpuna pravilnost gradskoga oboda, to će reći jednake udaljenosti između vrhova, odgovarale su zahtjevima pravilnosti renesansnoga utvrđivanja, a takav je pojas, obratno, učvrstio pravilan, centralno organiziran urbani sustav.

Kao što bi se moglo pretpostaviti, pokušaji ostvarenja takvih gradova nisu bili jednostavni, u okolnostima koje projekti dakako nisu posebno uzimali u obzir. No može se reći kako su podignuti gradovi većinom bili utvrđeni, a fortifikacijska je funkcija bila i glavnim razlogom utemeljenja novih naselja. U njima bi mjesto našla vojna i civilna populacija, ali sve bitne odluke, pravila funkcioniranja, uporaba najvažnijih blokova (središnjih i rubnih) bile su u djelokrugu vojne uprave³. Nameće se pitanje možemo li kod nekih među ostvarenim gradovima govoriti o idealnome gradu, u tradicionalnom, dakle, prostornome značenju. Strogo uzevši, ni jedan od izvedenih primjera nije potpuno pravilan. Čak i Palmanova, koju se obično navodi kao prvi ostvareni idealni grad, nije posve pravilna u tom idealnome smislu⁴. Stoga je točnije reći kako je Karlovcu mjesto među gradovima koji se više ili manje približavaju renesansnome idealu.

Među ranim ostvarenim gradovima valja spomenuti u prvome redu neke francuske slučajeve, kao Villefranch-sur-Meuse (1544, kvadrat, ulice povezuju središnji trg sa središtima stranica i s uglovima)⁵, potom Vitry-le-François (1545, kvadrat, pravokutan raspored), te Rocroi (1555, ne sasvim pravilan peterokut s radijalnim rasporedom i citadelom u jednome od bastiona). U prva dva slučaja riječ je o kvadratima i stoga izostanku jačega raspoređivanja oboda s obzirom na središte, a u trećem o peterokutu s nedostatkom potpune pravilnosti. Kao zanimljiv slučaj iz razdoblja prije podizanja Karlovca spomenimo i Nikoziju (1567), u kojoj je bio načinjen pravilan obrambeni pojas s čak 11 bastiona, ali i zadržano zatečeno nepravilno gradsko tkivo. Koliko možemo procijeniti prema raspoloživim dokumentiranim i datiranim primjerima, ostvarenje Karlovca značilo je pak nastanak prvoga sasvim pravilnoga poligonalnoga⁶ grada s planiranom shemom blokova. Rekli bismo da ga od paradigme idealnoga grada dijeli tek činjenica što nema radijalnu ili radijalno-koncentričnu uličnu mrežu. No od stanovitoga prvenstva nije manje važno to što je Karlovac jedan od karakterističnih renesansnih gradova podizanih od sredine 16. stoljeća.

Karlovačka pravokutna organizacija ulica odnosno blokova jest shema koju se obično smatra više "civilnom" od radijalne sheme⁷. Neprijeporno je kako se od najranijih razdoblja u ostvarenim gradskim strukturama pojavljuje gotovo isključivo pravokutan raspored, a bit će i u novome

vijeku učestalije primjenjivan od radijalnoga⁸. Po svemu sudeći, tradicionalan je način, pogodniji za parcelizaciju, gradnju i napokon za svakodnevi život, u "provedbenoj" fazi odnosio prevagu nad radijalnom koncepcijom. No obje navedene sheme moguće je kod pravilnih utvrđenih gradova opet različito usmjeriti s obzirom na obrambeni pojas, u kojemu najvažnije točke predstavljaju bastioni i gradska vrata. Kod radijalnoga sustava postoji u tome pogledu mogućnost da ulice povezuju središte s bastionima, ili pak s vratima. Za prvu se inačicu može zaključiti da daje prednost obrambenome funkcioniranju grada jer osigurava najbolju moguću vezu središnjega trga sa svakim od bastiona, a za drugu je varijantu očito kako prvenstveno služi najlakšem odvijanju civilnoga života⁹.

Položaj karlovačke pravokutne urbane strukture unutar pripadajućega obrambenog pojasa sasvim je neobičan, u čemu vidimo najzanimljivije obilježje ove realizacije. Naime, ovdje su ulice položene tako da središnji trg nema izravnu vezu, u osi, sa spomenutim bitnim točkama tvrđavnoga oboda: ni s jednim od šest bastiona, kao ni s dvojima vratima. To je sasvim osebujno rješenje, za koje nismo mogli pronaći analogiju među drugim srodnim gradovima. Po svemu sudeći, već je projekt sadržavao takvu situaciju, jer je ona vidljiva u poznatome

² Idealni grad bi u modernijem shvaćanju pojma značio urbanu organizaciju koja posve odgovara (postojećem) društvenom sustavu, a takav grad zapravo ne bi bio pravilan, simetričan, već asimetričan.

³ Tako je Karlovac privilegijama iz godine 1581. bio određen kao vojno, ali i civilno naselje. O Karlovcu kao gradu i kao tvrđavi pisali su R. Lopašić, *Karlovac, povijest i mjestopis grada i okolice*, Karlovac 1879; R. Strohal, *Grad Karlovac opisan i orisan*, Karlovac, 1906; A. Horvat, *O arhitekturi centralnog trga u Karlovcu*, Bulletin JAZU 1963, 1-2; *Karlovac, 1579-1979* (zbornik), Karlovac, 1979; M. Kruhek, *Graditeljska baština karlovačkog Pokuplja*, Karlovac, 1993.

⁴ O tome H. De la Croix primjećuje: "Primjerice, samo tri od ukupno devet bastiona povezana su izravno sa središnjim trgov. Neskladne su također ulice koje vode od ulaza ravno do gradskoga središta, te šesterokutni oblik središnjega trga koji ne odgovara obodu grada"; u: *Military Architecture and the Radial City Plan in Sixteenth Century Italy*, "Art Bulletin", XLII, 1960, str. 290; vidjeti također djelo istoga autora *Military Considerations in City Planning: Fortifications*, New York, 1972, str. 51-52. I u takvoj organizaciji Palmanove dakako ima sustavnosti i pravilnosti, ali ne one čistoće koja je bila namjeravana. Tome je razlog, kao što De la Croix uvjerljivo zaključuje, kompromis između vojnih i civilnih zahtjeva.

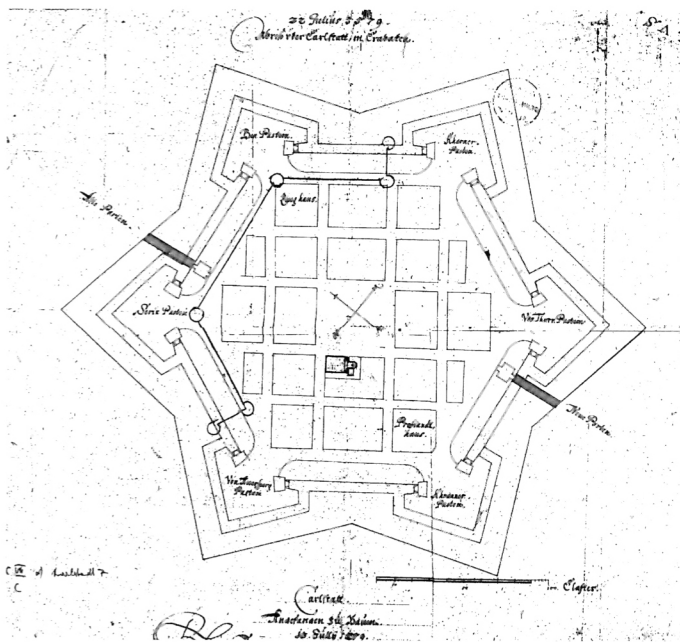
⁵ Nešto kasnije prema istome je modelu utemeljen i grad Mariembourg.

⁶ U smislu većega broja stranica nego kod kvadrata.

⁷ A. Fara, *Il sistema e la città. Architettura fortificata dell'Europa moderna dai trattati alle realizzazioni 1464-1794*, Genova 1989, str. 111.

⁸ L. Grodecki, *Vauban, urbaniste, XVIIe siècle. Bulletin de la "Société d'Etude du XVIIe siècle"*, 1957, str. 340-342.

⁹ H. De la Croix, nav. dj., str. 284; A. Fara, nav. dj., str. 106. Stoga uz Palmanovu De la Croix zaključuje kako joj se shema "sastoji od zadivljujuće mješavine vojnih i civilnih obilježja" (nav. dj., str. 290).

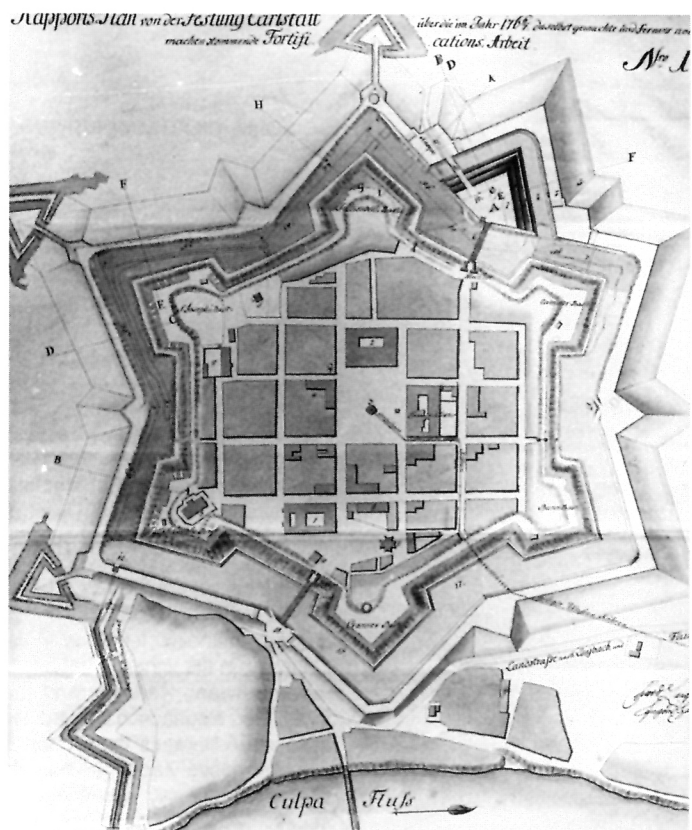
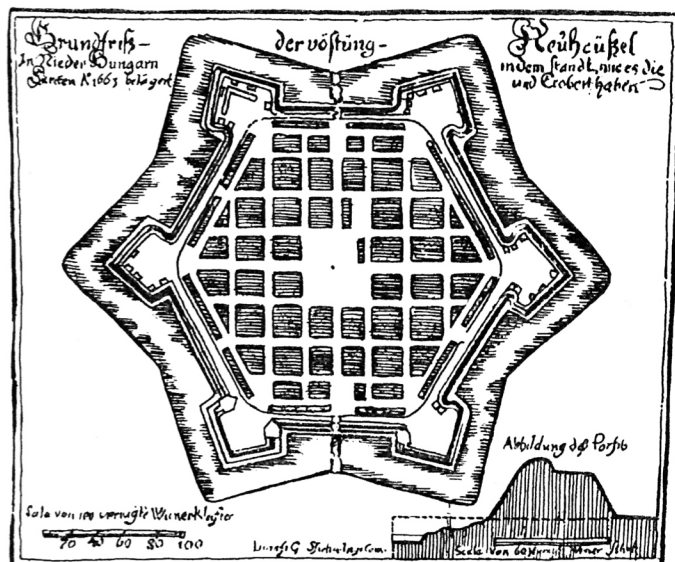
1. Karlovac, tlocrt iz godine 1579. (prema M. Marković, Descriptio Croatiae, Zagreb, 1993)

2. Palmanova, tlocrt/perspektiva

3. Nové Zámky, tlocrt, druga polovica 17. stoljeća (prema Beiträge zur Geschichte der frühneuzeitlichen Garnisons- und Festungsstadt, Saarbrücken, 1983)

4. Karlovac, tlocrt iz godine 1766. (Kriegsarchiv, Beč)

najstarijemu tlocrtu tvrđave, nastalome u doba početka radova¹⁰. U skladu s tim prikazom grad je onda dosljedno i podignut¹¹. Čini se da je u karlovačkome slučaju namjerno izbjegnuto uobičajeno izravno povezivanje središta s glavnim elementima oboda. Moglo bi se u tom neobičnom rješenju prepoznati neko manirističko htijenje¹², i to u onoj mjeri u kojoj je primjereno razmišljati u stilskim kategorijama kada je riječ o odnosu urbane strukture i fortifikacije.

S pravom je u vezu s Karlovcem bila dovedena tvrđava Nové Zámky u današnjoj Slovačkoj, zbog srodnih obilježja i tek nešto kasnijega nastanka¹³. Pritom se tvrdilo kako je riječ o istovjetnim modelima, no već bi nešto pomniji pogled na urbani raspored pokazao bitne razlike. Kako smo vidjeli, u Karlovcu nema izravnih poteza od središnjega trga prema bastionima ili pak vratima, dok je središte Nové Zámky bilo povezano s obim tamošnjim gradskim vratima, te s dvama od ukupno šest bastiona. To je ondje postignuto drukčijim polaganjem urbane mreže u odnosu na fortifikacijski pojas, te smještajem vrata u osi kurtina, različitim od položaja karlovačkih vrata¹⁴. Ocjenjujući jedno i drugo rješenje, možemo reći da je u Nové Zámky bila ostvarena konvencionalnija, ali i čistija cjelina¹⁵.

Tako bismo ukratko ocrtali mjesto karlovačkoga slučaja u sklopu srodnih tvrđava-gradova onoga doba. To su dakako aspekti modela prema kojemu je Karlovac nastao, a aspekt gradiva¹⁶, stanja tvrđave kroz stoljeća, njezine povijesne sudbine, druga je i drukčija pripovijest.

¹⁰ Ne znamo je li neki prvotniji model, odnosno projekt, bio možda drukčiji. Signatura je spomenutoga najstarijega sačuvanoga prikaza Inl. C VII Env. C Karlstadt 7 (Kriegsarchiv, Beč). Dolje je natpis *Carlstatt. Angefangen zu Bauen. 13. Jullij 1579*, a gore datacija *22 Julius 1579. Abriss über Carlstatt in Crabaten*. Među više neobičnih, pa i zagonetnih pojedinosti ovoga tlocrta navedimo da je neobično imenovanje gradskih vrata kao starih i novih, ako je riječ o samome početku gradnje te u tome smislu o istodobnome nastanku. Nejasan nam je i smisao crte s krugovima, u originalu crvene boje, koja s unutarnje strane prati bedeme na kupskoj strani.

¹¹ Jedina strukturna razlika između najstarijega crteža i provedbe jest smještaj "novih" vrata prema rijeci Korani. Umjesto da stoje uz sam južni bastion, pomaknuta su bliže susjednome, jugozapadnom bastionu, nedaleko od središta kurtine. Projektirani položaj vrata uz bastione signalizira u tom pogledu vojno razmišljanje, odnosno zapostavljanje civilnoga. Pogledamo li pak vezu vrata s položajem ulica, vidimo da su bila zamišljena tako da omoguću najkraću vezu prema središnjemu trgu, na što nam je skrenuo pažnju R. Ivančević. S druge bi strane, dakle, u vezi s položajem vrata moglo biti riječi i o "civilnoj" komponenti.

¹² "Kasnorenesansno-manirističku" pripadnost Karlovca nedavno je spomenuo i Z. Uzelac (*Povijesni razvoj i valorizacija grada i tvrđave Brod*, studija za potrebe Državne uprave za zaštitu kulturne i prirodne baštine, 1995, str. 3).

¹³ I. Karaman, *Osnovne socijalno-ekonomske determinante četiristoljetnog razvitka grada Karlovca i njegove regije*, u: Simpozij o Petrovoj gori, Zagreb, 1972, str. 69-70.

¹⁴ Valja dodati da su vanjske dimenzije dviju tvrđava bile podjednake, ali su blokovi u Nové Zámky manji.

¹⁵ Pogledamo li opsežan katalog *Palmanova. Fortezza d'Europa 1593-1993*, Venecija, 1993, bit ćemo zadovoljni što je Karlovac našao svoje mjesto među europskim *città stellate*, no istodobno ondje nema Nové Zámky. Već se time pokazuje činjenica da popis tih gradova, na žalost, nije - jer ne može ni biti - cjelovit. Zapravo, teškoća je u sumnjivim kriterijima prema kojima je sastavljen: je li riječ o pravilnim gradovima, ili o takvima koji su imali bastionske utvrde (? *Zvijezde*)? U oba slučaja postoje iznimke, a niz primjera nedostaje. Što ondje radi Split (str. 550-560)?

¹⁶ U više navrata javljaju se rane povijesne ocjene karlovačke tvrđave, uglavnom s pohvalom njezina modela, oblikovanja, ali i pokudom gradiva kojime je izvedena: 1593. (*Sisak u obrani od Turaka 1544-1597*, Zagreb, 1993, str. 658), 1596. (*Die Steiermark - Brücke und Bollwerk*, Graz, 1986, str. 317), te godine 1639. (*Starine JAZU*, XXIX, Zagreb 1898, str. 15-16).

Andrej Žmegač

SOME CHARACTERISTICS OF THE FORTIFIED TOWN OF KARLOVAC

The construction of the fortified town of Karlovac in the north-west of Croatia began in 1579, on virgin land surrounded by rivers. It was a hexagonal bastion fortification with a rectangular network of streets (housing blocks) inside the walls. If this model and its date are placed in the context of other planned Renaissance towns (such as Villefranche-sur-Meuse, Vitry-le-Francois, Rocroi, Palmanova etc), one can conclude that Karlovac was the first completely regular polygonal fortified town with a planned schema of housing blocks. The author points out that the notion of *ideal town* must be used with reservations because it is in fact impossible to find a truly ideal planned town, not even in Palmanova (H. De la Croix).

After discussing the character of various street schemas, following the usual interpretations ("civil" rectangular network, "military" radial network), the author points out the unusual relation of the urban schema and military belt of Karlovac: its streets are arranged in such a fashion that the central square has no direct connexion with any bastion or gate. This is a great exception among the planned towns which may indicate a certain manirist tendency in its design.

Finally, in the light of what has been said, we must point out the difference between Karlovac and the fortified town Nové Zámky (Hung. Ujvar, Ger. Neuhausel) constructed after 1580 in what is today Slovakia. In Croatian literature the two towns are always considered identical, although Nové Zámky had a different, more ordinary street grid: its center was directly connected with the town gates and two of its bastions.